

ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ЖАЗБАША СӨЙЛЕУДІҢ ОРНЫ ЖӘНЕ ОНЫ ОҚЫТУҒА ҚАТЫСТЫ ТӘСІЛДЕР

Мұханбеталиева Айдана Есенбекқызы

esenbekovnaidana97@gmail.com

«7M01703- Шет тілдері және мәдениетаралық коммуникация» білім бағдарламасының 2
курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,

Атырау, Қазақстан Республикасы

ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Коптлеуова К.Б.

Жазбаша сөйлеудің психоллингвистикалық негіздерін формалды-техникалық тұрғыдан қарастырғанда, ол графикалық белгілердің көру арқылы қалыптасуы мен жазу қимылының (қолдың жазу механизмі) дамуына сүйенетіні атап өтіледі. Осыдан келіп, қазіргі балалар мен жасөспірімдердің орфографиялық сауаттылығының төмендеу себептерінің бірі – компьютерді кеңінен қолдану деп болжауға болады: мәтінді электронды түрде терген кезде қолдың «жазу механизмі» толық іске қосылмайды, сондықтан жазбаша сауаттылық баяу әрі тиімділігі төмен қалыптасады.

Жазбаша шығарманы тікелей мазмұндық жағынан қарастырғанда, біз үшін ең алдымен ішкі сөйлеудің рөлі ерекше. Ішкі сөйлеу – ойдың толыққанды айтылымға айналу жолындағы қажетті «буын». Л.С. Выготский ішкі сөйлеуді өзінің генетикалық, құрылымдық және функционалдық ерекшеліктерінің барлығында ерекше психологиялық құбылыс деп сипаттайды: ол – «ойдың сөзде тууының тірі процесі»; сондықтан ой мен сөйлеудің өзара әрекетінің күрделілігін, олардың қайшылықты бірлігін көрсетеді. [1].

Жазбаша сөйлеу, демек, жазбаша шығарма әдетте ішкі сөйлеуде, ішкі дауыстап айту арқылы алдын ала қалыптасады. Бұл процеске ішкі, қысқа, предикативті, «жинақы» сөйлеуді толыққанды, нормаланған сыртқы сөйлеуге айналдыру үшін қажетті бірқатар ақыл-ой әрекеттері мен операциялар кіреді. Процесс болашақ жазбаша айтылым бағдарламасын ішкі сөйлеуде құрудан басталады: тақырып айқындалады, тақырып бойынша бар ақпарат іріктеліп, талданады, адамның санасындағы заттық-ситуациялық схемалар лингвистикалық таңбалармен салыстырылады; лексикалық бірліктер таңдалып, грамматикалық жағынан ұйымдастырылған сөйлемдерге бірігеді; сөйлемдер мәтіннің тұтас логикалық құрылымын құрайтын абзацтарға біріктіріледі.

Біз үшін маңыздысы – ішкі сөйлеу арқылы оймен тығыз байланысқан жазу ойды тәртіпке келтіріп, оның анық әрі дәл өрнектелуіне ықпал етеді. Өз кезегінде жазбаша сөйлеу ішкі сөйлеудің дамуына алғышарт жасайды.

Ішкі сөйлеу ойлаумен тығыз байланыста және сөйлеудің барлық төрт түрін (тыңдау, сөйлеу, оқу, жазу) сүйемелдейді, бірақ оның құрылымы мен техникасы әрбір түрдегі функциясына байланысты өзгеріп отырады. Ең кеңінен тарқатылған ішкі сөйлеу жазбаша хабарламаларда байқалады[2]. Біз үшін ішкі сөйлеудің «ішкі диалог», «ішкі әңгіме» түріне ие болуы, нақты немесе қиялдағы адресатқа бағытталуы өте маңызды; ол ойлану, пайымдау, аргументация сипатында болуы мүмкін.

Жазбаша сөйлеуде сөз таңдау, алдын ала болжау (үдемелі синтез) және мәтінді өзін-өзі бақылау (критика) сияқты маңызды психологиялық және психоллингвистикалық механизмдер жұмыс істейді. Жазбаша мәтінді құрудағы негізгі механизм – алда жазылатынды алдын ала болжау. И.А. Зимняя, Н.И. Жинкин, А.Н. Леонтьев упржедаушы (үдемелі) синтез механизмін жазу үшін басты механизм деп есептейді. Н.И. Жинкиннің пікірінше, «мәтінді құрастыра білу қабілетінің қозғаушы күші – алда жазылатын мәтінді алдын ала болжау. Алдын ала болжау сөздерді таңдауды реттейді, анықтаушылар мен

толықтауыштарды таңдауға бағыт береді, сөйлемдердің өзара логикалық және интонациялық байланысын қамтамасыз етеді»[3].

Жоғарыда аталған психолингвистикалық сипаттамалар жазбаша сөйлеу үдерісінде тікелей көрініс табады. Ғалымдар жазбаша айтылымды (мәтін құрауды) түрлі схемалар арқылы сипаттаған. Мысалы, А.Р. Лурия ұсынған схема бойынша ПР келесі деңгейлерде жүзеге асады:

- фонематикалық деңгей – жекелеген дыбыстарды іздеу, оларды айыру, дыбыстарды әріптерге кодтау, дыбыс пен әріпті сөзге біріктіру;
- лексикалық деңгей – сөздерді таңдау, тиісті сөз орамдарын табу, оларды баламалы лексикалық бірліктермен салыстыру;
- синтаксистік деңгей – сөйлемді сана арқылы құрастыру, бұл процесс бар сөйлеу дағдыларына ғана емес, грамматика және синтаксис ережелеріне де сүйенеді. [4]

Дегенмен, М.К. Алтухованың ізімен біз К.А. Лазаренко әзірлеген жазбаша айтылымды тудыру схемасын ең тиімді деп есептейміз. Бұл модель Н.И. Жинкин, Л.С. Выготский, А.Р. Лурия және т.б. еңбектеріне негізделген. Бұл модель бойынша жазбаша сөйлеу орфографиялық нормаларды сақтай отырып, көру-есту және қол-қимылдық бақылау арқылы мынадай кезеңдерде жүзеге асады:

-ішкі сөйлеу схемасын бағдарламалау – болашақ айтылымның жоспарын құру, негізгі мағыналарды, сөйлем құрылымын, сөздердің толық формасын таңдау;

-мағыналарды грамматикаландыру – сөйлемнің грамматикалық құрылымы қалыптасады, кейін ол грамматикалық-синтаксистік ережелерге сай нақтыланады және қажет болған жағдайда түзетіледі;

-ішкі дауыстап айту – ойластырылған мәтіннің ішкі айтылымы.

Бұл модельдің бірінші кезеңі – жазбаша айтылымның когнитивтік негізі – аргументативтік қызметтің аналитикалық-синтетикалық ойлау операцияларына өте жақын. Анализ, синтез, салыстыру – аргументативті мәтін құраудағы негізгі операциялар. Сондықтан жалпы жазбаша сөйлеу мен аргументативті сөйлеуді тудыру процестерінің ортақ сипаттарын ескеріп, әдістемеді саналы түрде пайдалану орынды.

Сонымен қатар, К.А. Лазаренко жазбаша айтылымды тудыру барысында автордың жеке ерекшеліктері ең алдымен бағдарлама құруда, семантикалық ізденісте және грамматикалық құрылымдауда айқын көрінетінін атап өтеді; бұл ойды жеткізудің логикалық-структурлық және семантикалық құралдарының әртүрлі нұсқаларын таңдауға мүмкіндік береді. Ал графикалық, орфографиялық және пунктуациялық рәсімдеу ПР нормаларына сай болуы тиіс. [5]

Жазбаша сөйлеудің негізгі лингвистикалық қасиеттеріне келсек, оның басты сипаттары ретінде алдын ала дайындалғандық, өңделгендік және графикалық бекітілуін атауға болады.

Алдын ала дайындалғандық – көптеген лингвистердің пікірінше, жазбаша мәтіннің ең маңызды қасиеттерінің бірі. Ол екі аспектіні қамтиды:

-ойды алдын ала ойластыру, жоспарлау;

-осы ойды жеткізуге қажетті тілдік материалды ұйымдастыру.

ЖС(жазбаша сөйлеу) адресанттан ойды жеткізу формасына, құрылымына және тілдік құралдарды таңдауға ерекше назар аударуды талап етеді; мәтін жоғары деңгейдегі тәртіпке келтірілген, жан-жақты өңделген болуы тиіс. Жазбаша мәтін ауызшаға қарағанда лексикалық жағынан тығыз, қиын синтаксистік байланыстарды, бағыныңқылы құрмалас сөйлемдерді, әртүрлі стильдік құралдарды кең қолданумен сипатталады.

М.А.К. Halliday мен В. Schaffner ЖС -ді тұтас, байланысқан құрылым ретінде сипаттап, онда номинализациялардың, анықтауыштық қызметтегі сын есімдер мен причастиелердің, страдательный залогтың жиі қолданылатынын атап өтеді.[6]. ЖС -де етістіктерді зат есімдермен алмастыру үрдісі де кең тараған; Halliday мұны «грамматикалық метафора» деп атайды. Мысалы: Good writers reflect on what they write (ауызшаға тән) және Reflection is a characteristic of good writers (жазбашаға тән).

Ресейлік зерттеуші М.Л. Макаров жазбаша мәтінге күрделі синтаксистік құрылым, сөйлемдердің ұзындығы, агенті жоқ құрылымдардың үлкен үлесі, енгізуші it-пен жасалатын безличные конструкциялар, бағыныңқылы байланыстардың басымдығы, логикалық байланыстарды ашатын коннекторлардың (when, while, besides, moreover, however және т.б.) көп қолданылуы тән екенін көрсетеді. Сондай-ақ, жазба мәтінде логикалық және риторикалық ұйымдасу (firstly, then, in conclusion және т.б.) ерекше мәнге ие. [7].

Сонымен, отандық және шетелдік лингвистер бөліп көрсететін ПР-дің келесі қасиеттерін шетел тіліндегі аргументативті жазбаша сөйлеуді оқытудың әдістемесін жасауда міндетті түрде ескеру қажет:

- түрлі коннекторларды кең қолдану;
- сөйлемнің эксплицитті логикалық құрылымы;
- бүкіл мәтіннің логикалық-риторикалық ұйымдасуы.

Жазбаша сөйлеу коммуникация теориясы тұрғысынан

Коммуникация теориясы тұрғысынан ПР ақпарат беру процесі ретінде қарастырылады. Тілдік қарым-қатынаста «сигнал көзі» мен «таратушы» бір тұлғада – мәтінді тудырушыда (жазушыда), ал «адресат» пен «қабылдаушы» – мәтінді қабылдаушыда (оқушыда) бірігеді; олардың арасындағы ақпарат алмасу визуалды арна арқылы жүзеге асады.

Жазбаша хабарламаларды жіберу мен қабылдау бір-бірінен толық дербес жүреді, өйткені олардың қарқыны еркін және өзара тәуелсіз. Жазбаша сөйлеу көбіне бағытталмаған (ненаправленный) коммуникативтік регистрде жүзеге асады. Жазбаша «таңбалық өнім» белгілі жағдайлар мен нақты адресанттар тобына сәйкес типтік қасиеттерге ие.

Жазу құрал ретінде «коммуниканттардың мақсатқа бағытталған және контекстке тәуелді өзара әрекеті, онда белгілі бір ақпаратты жазбаша мәтін арқылы адресатқа жеткізу жүзеге асады» деп анықталады.

Коммуникация схемасы бойынша жазбаша мәтінді жіберу процесі үздіксіз емес: таратушы мен қабылдаушы арасында уақытша интервал болады, оның ұзақтығы қарым-қатынас жағдаятына байланысты. Уақыттың үзілуі, сондай-ақ хабарламаның әдетте алдын ала ойластырылған, ерікті болуы, «алдағы жазбаша фактілерді алдан ала болжау» мәтіннің анағұрлым саналы құрылуына жағдай жасайды.

Адресаттың көз алдында болмауына байланысты жазушы мазмұнды толық, егжей-тегжейлі, түсінікті етіп баяндауға міндетті. Бұл, өз кезегінде, жазбаша хабарламаға енгізілетін ақпаратты мұқият іріктеуге, мәтіннің логикалық құрылымын терең ойластыруға және лексикалық-грамматикалық құралдарды ауызша сөйлеуге қарағанда әлдеқайда қатаң таңдап қолдануға әкеледі.

Жазбаша мәтіннің адресатқа бағытталуы оның біржақты (бір автор – бір оқырман) немесе көпжақты (бір автор – көптеген әлеуетті оқырмандар) болуы мүмкін. Біздің ойымызша, оқу процесінде аргументативті типтегі жұмысты ұйымдастыру кезінде студенттерді өз мәтіндерін кең және көпқырлы оқырманға бағыттауға үйрету тиімді, өйткені универсалды адресатқа бағдар текстің логикалық құрылымын, дәлелдеу жүйесін барынша айқын және универсалды етеді. Коммуникация теориясының аталған ұғымдарын жазу процесінде ескеру жазбаша сөйлеу дағдыларын дамыту мақсатына жетуге мүмкіндік береді.

Жазбаша сөйлеудің лингводидактикалық ерекшеліктері

Шетел тілін оқыту әдістемесінде «жазу» ұғымы көбінесе шетел тілінің графикалық және орфографиялық жүйесін меңгеру, тілдік және сөйлеу материалын қағазға түсіру арқылы оны жақсырақ есте сақтау және ауызша сөйлеу мен оқуды игеруге көмекші құрал ретінде қарастырылады. Лингвистикада да, әдістемеді де жазбаша сөйлеу ойды графикалық формада білдіру процесі ретінде ұғынылады. Көптеген авторлар «жазу» және «жазбаша сөйлеу» терминдерін тең мағынада қолданады. Ағылшын тілді әдістемелік әдебиетте де бұл екі ұғым әдетте қарама-қарсы қойылмайды (writing as a means, process writing / writing as an end, product writing)[8].

Ғылыми-әдістемелік әдебиетте жазбаша сөйлеу сөйлеу әрекетінің бір түрі ретінде қарастырылады. Барлық сөйлеу әрекеті түрлері екіге бөлінеді:

-продуктивті (экспрессивті) – «ойды басқалар үшін формалау»;

- рецептивті – тілдік материал арқылы берілген ойды қабылдау және түсіну.

Продуктивті түрлерде (сөйлеу, жазу) адам мазмұннан тілдік құралдарға, ал рецептивті (тыңдау, оқу) түрлерде керісінше, тілдік құралдардан мазмұнға қарай қозғалады.

Жазбаша сөйлеу сөйлеу мен айтылым сияқты продуктивті (экспрессивті) түрге жатады және белгілі мазмұнды, коммуникативтік ниеттер мен ойларды графикалық таңбалар арқылы кодтау, яғни жазу каналы арқылы сөйлеу тудыру ретінде сипатталады. Жазу басқа сөйлеу түрлерімен (сөйлеу – жазу; жазу – оқу) тығыз байланысты.

Көптеген зерттеулер ЖС-дің сөйлеу әрекетінің ең күрделі түрі екенін, оны меңгерудің оқушылар үшін айтарлықтай қиындық туғызатынын көрсетеді. И.А. Зимняяның ой формалау және формулировка тәсілдері бойынша жасаған классификациясына сәйкес, ЖС ең жоғары эксплициттілікпен, развернутостьпен, толықтықпен, жүйелілікпен және байланыстылықпен сипатталады.[9].

Л.Г. Кузьминаның пікірін толық қолдай отырып, біз ЖС-ді шетел тілінде тек грамматикалық-лексикалық құралдарды, орфография мен пунктуацияны меңгеру ғана емес, сонымен бірге өз ойын логикалық және композициялық тұрғыдан жүйелі жеткізе алу, дәлелдеу, иллюстрациялау, фактілерді шолу, біріктіру, жүйелеу, негізгі ойды ашуға қатысы жоқ ақпаратты алып тастау және әртүрлі сөйлеу типтерінің мүмкіндіктерін пайдалануға мүмкіндік беретін коммуникативтік процесс деп түсінеміз. [10].

Академиялық оқу контекстінде жазбаша сөйлеу, әдетте, монологтық мәтін түрінде жүзеге асады. Осыған сәйкес ЖС-ді монологтық сөйлеудің бір формасы ретінде де қарастыруға болады.

Монологтық сөйлеу – бір адамның бір немесе бірнеше тыңдаушыға бағытталған сөзі; оның мақсаты – ақпарат жеткізу, өз ойы мен ниетін білдіру, оқиғалар мен құбылыстарға баға беру және тыңдаушыға әсер ету, сендіру немесе әрекетке итермелеу. Е.И. Пассов монологтық айтылымды екі көршілес айтылым арасындағы, белгілі параметрлерге ие сөйлеу үзіндісі ретінде анықтайды және монологтық айтылымның деңгейлерін сөз, сөз тіркесі, сөйлем, фразалық тұтастық және мәтін деп көрсетеді.

Методистердің пікірінше, жазбаша монологтық өнімнің негізгі әрі үйретуде ең күрделі параметрлері:

үздіксіздік;

жүйелілік пен логикалық;

мағыналық аяқталғандық және коммуникативтік бағыттылық.[11].

Жазбаша монологта жест, интонация, мимика, пауза сияқты экстралингвистикалық құралдар дерлік жоқ; ол толық контекстке тәуелді. Сондықтан жазбаша монолог мазмұнның түсініктілігін қамтамасыз ету үшін эксплициттік грамматика нормаларына сәйкес құрылады. Контекстке тәуелділік ойды баяндауда жүйелілікке, логикалыққа, толықтық пен байланыстылыққа талап қояды. Академиялық жазбаша монологта толық құрамды, күрделі, грамматикалық жағынан ұйымдасқан сөйлемдер басым; төл сөз формалары сирек қолданылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Анисимова Т. В. Типология жанров деловой речи (риторический аспект) : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Т. В Анисимова ; Кубанский гос. ун-т. - Краснодар, 2000. — 46 с.
2. Лурия А. Р. Письмо и Речь. Нейролингвистические исследования / А. Р. Лурия. — М. : Изд. центр «Академия», 2002. — 352 с.
3. Жинкин Н. И. Развитие письменной речи учащихся 3-7-х классов / Н. И. Жинкин // Известия АПН РСФСР. - М., 1956. - Вып. 78.

4. Лазаренко К. А. Психолингвистическая природа письменной коммуникации и функциональная нагрузка некоторых ее моделей : автореф. дис. ... канд. филол. наук / К. А. Лазаренко. — Киев, 1975. — 28 с.
5. Halliday M. A. K. An Interpretation of the Functional Relationship between Language and Social Structure / M. A. K. Halliday // Halliday's Collected Works / ed. J. Webster. - London ; New York : Continuum, 2007. -Vol. 10.
6. Макарова Е. Л. Обучение средствам метакоммуникации в аргументирующем дискурсе (немецкий язык) : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Е. Л. Макарова. - М., 1994.
7. . Lindemann E. A Rhetoric for Writing Teachers / E. Lindemann. — Oxford Univ. Press, 1995.
8. Шатилов С. Ф. Некоторые вопросы сопоставления иностранного и родного языков в методических целях / С. Ф. Шатилов // Русский язык за рубежом. - 1985. -№ 5. - С. 61-64.
9. Зимняя И. А. Ключевые компетенции — новая парадигма результата образования / И. А. Зимняя // Высшее образование сегодня. — 2003. — № 5. - С. 34-42.
10. Кузьмина Л. Г. К вопросу о содержании обучения иноязычной письменной речи в средней школе / Л. Г. Кузьмина // Вестник ВГУ. Серия Лингвистика и межкультурная коммуникация. — 2001. — Вып. 1. -С. 95-102.
11. Пассов Е. И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению / Е. И. Пассов. - М., 1989.